

Chrześcijańska Akademia Teologiczna
Wpłynęło dn. 2025-05-15
Nr 180/2025
Zał.

dr hab. Urszula Anna Pawluczuk

Uniwersytet w Białymstoku, Katedra Teologii Prawosławnej

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

mgra ks. protodiakona Rafała Dmitruka

pt. *Bogogłosnik* Poczajowski jako fenomen kulturowy i jego recepcja we wschodniosłowiańskich strukturach cerkiewnych, Warszawa 2024, ss. 239 (wydruk komputerowy) napisanej na Wydziale Teologicznym

Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie
pod kierunkiem prof. zw. dra hab. Włodzimierza Wołoszuka

Bogogłosnik Poczajowski (1790-1791) to bez wątpienia fenomen muzyki religijnej. Pierwsza antologia pieśni religijnych-paraliturgicznych na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej, obecnie niepodległej Ukrainie oraz w kulturze religijno-muzycznej Słowian Wschodnich. Pieśniom religijnym-duchowym wiele wieków zajęło zanim trafiły do drukowanych publikacji jakim jest pierwszy drukowany zbiór pieśni z nutami *Bogogłosnik* Poczajowski. Nie znamy nakładu wydania tej antologii ale bez wątpienia oddziaływanie na cały krąg kulturowy wschodniosłowiański jest swoistym fenomenem kulturowym. Należy podkreślić zdecydowanie najważniejszy czynnik, który przyczynił się do powstawania i rozprzestrzeniania się pieśni paraliturgicznych z *Bogogłosnika*, to znaczenie w kulturze religijnej przede wszystkim Słowian Europy Wschodniej: Ukraińców, Białorusinów, Rusinów ale też prawosławnych narodów z południa: Mołdawian, Rumunów, Bułgarów a także Greków- monasteru pw. Zaśnięcia Matki Bożej (Uspienija) na Górze Poczajowskiej położonej na wyjątkowo malowniczym Wołyniu. Duchowość, kultura religijna tego miejsca przez wiele wieków oddziaływała i wciąż oddziałuje na wiernych Kościoła wschodniego ale i innowierców szukających

badź wsparcia duchowego czy przeżycia estetycznego w architektonicznie niepowtarzalnym kompleksie budowli monasterskich. Każdorazowo, od kiedy po raz pierwszy 25 lat temu rozpoczęłam pracę w archiwach monasteru poczajowskiego m.in. w Tarnopolu (Ukraina) i uczestniczyłam w święcie ku czci jednego z najważniejszych świętych - ihumena poczajowskiego św. Hioba (Żelazo) w monasterze poczajowskim, to wciąż wracam do Poczajowa. Za każdym razem uczestniczę w nabożeństwach, których oprawa muzyczna - śpiew jest na najwyższym poziomie. Z autopsji widzę, że zarówno śpiew liturgiczny jak i paraliturgiczny stanowi komplementarną całość, która jest przekazywana z pokolenia na pokolenie i rozwija się, tak jak każdy ważny element tradycji Kościoła wschodniego. Z jednym podkreśleniem, że muzyka cerkiewna zajmuje szczególne miejsce w chrześcijańskiej tradycji Wschodu a śpiew paraliturgiczny jest nierozłączną pieśnią wiernych, która im towarzyszy w różnych momentach życia. Współczesna praktyka śpiewu liturgicznego jak i paraliturgicznego wchłonęła doświadczenia kulturowe i religijne wielu pokoleń. Rozwój śpiewu cerkiewnego na obszarach metropolii kijowskiej zarówno w dobie nowożytnej jak i w kolejnych okresach w wyniku zmian politycznych granic, przemieszczania się wiernych wśród których byli autorzy pieśni religijnych na obszary Rusi Moskiewskiej, czy jak w czasie „bieżeństwa” w 1915 do Imperium Rosyjskiego, powodowało przenoszenie tradycji ze swoich ziem. Zjawisko to jest znane w nauce jako małoruski wpływ na kulturę wielkorosyjską a ekstremalnym przejawem tego procesu było zastosowanie śpiewów metropolii kijowskiej do praktyk religijnych patriarchatu moskiewskiego w drugiej połowie XVII wieku. Badania w tym zakresie prowadził m.in. K. W. Charłampowicz, *Wpływy małoruskie na życie Cerkwi wielkoruskiej*, Kazań 1914; współcześnie zaś m.in. I. Gierasimowa muzykolog z Sankt-Peterburga. Natomiast L. Gustowa -Runco z Mińska badaczka elementów tradycyjnych i pożyczonych w nowoczesnej praktyce śpiewu prawosławnego na Białorusi podkreśla, że bazuje on na bizantyjskiej kulturze śpiewu, współczesnej sztuce pieśni ludowych a także tradycjach zapożyczonych również z tradycyjnego polskiego Kościoła rzymskokatolickiego i rosyjskiego Kościoła prawosławnego.

Źródła do badań nad pieśniami religijnymi na Ukrainie to publikacje drukowane z XVIII–XIX wieku, przede wszystkim poczajowskie druki nutowe z lat 1773–1806, w tym szczególnie *Bogogłasnik*. W zbiorze rękopisów w fondzie A.S. Petruszewicza Lwowskiej naukowej Biblioteki im. W. Stefanika zachowało się wiele cennych zabytków ukraińskiej

pieśni duchowej. Znajduje się także śpiewnik, którego początki sięgają XVII wieku i pierwszej połowy XVIII wieku. Dwa starodruki, które wydano w drukarni monasteru poczajowskiego. Jeden z nich, na którego repertuar składają się ukraińskie i polskie pieśni religijne został opublikowany w latach 90. tych XIX wieku. Zawierał wiele pieśni z *Bogogłasnika*, w szczególności pieśń do św. Hioba (Żelazo) „Od najmłodszych lat kochał Boga błazennyj Żelazo”. Pierwszym badaczem antologii był archeolog, historyk i pedagog F. Dobriański (pseudonimem N. Mirowicz) „*Studium bibliograficzne i historyczno-literackie nad „Bogogłasnikiem”* Wilno 1876 . Naukowcy wielokrotnie sięgali po analizę zbioru w kontekście badań nad ukraińskimi pieśniami religijnymi. *Bogogłasnik* stał się przedmiotem studiów M. Woźniaka , M. Hruszewskiego, F. Kolessa, I. Franka . Jako zabytek historyczno-literacki antologię badali I. Franko, W. Szczurat, W. Perec, M. Hruszewski , S. Szczegłow, językoznawca i teolog O. Hnatiuk. Nad stroną muzyczną i źródłowo-naukową *Bogogłasnika* zastanawiali się M. Grinczenko, T. Bułat, B. Kudryk i inni. Najbardziej obszerna część muzyczna zbioru została zawarta w kilku dziełach muzykologa i historyka sztuki J. Medwedyka. Jest on autorem kilku monografii i ponad 100 artykułów naukowych, a także autorem szeregu prac badawczych na temat pomnika kultury wschodniosłowiańskiej *Bogogłasnika* .

Jednak nawet teraz, jak zauważają naukowcy, pomnik nie został wystarczająco zbadany. Niewyjaśnione pozostają kwestie bibliograficzne, w szczególności datowanie *Bogogłasnika* Poczajowskiego. Pomimo niezwykle artystycznej oprawy graficznej starego druku, nie był on prawie przedmiotem badań historyków sztuki. Pomimo znacznego postępu w badaniach nad przypisywaniem autorstwa pieśni, naukowcy zauważają, że nawet dziś ustalanie nazwisk twórców pozostaje ważnym tematem badań. J. Medwedyk uważa, że główny nacisk należy położyć na pracę muzykologiczną i tekstologiczną. Tylko ona umożliwi dalsze badanie tego unikalnego zabytku kultury religijnej i muzycznej.

Dlatego z uznaniem należy przyjąć rozprawę doktorską autorstwa mgra ks. protodiakona Rafała Dmitruka pt. *Bogogłasnik* Poczajowski jako fenomen kulturowy i jego recepcja we wschodniosłowiańskich strukturach cerkiewnych. Praca napisana pod kierunkiem wybitnego polskiego teologa i muzyka prof. dra hab. Włodzimierza Wołosiuka. Słowa uznania i gratulacje należą się Promotorowi projektu za właściwe i nowatorskie jego ukierunkowanie, a Doktorantowi za podjęcie się tego zadania. Właściwie to jest badanie prekursorskie, choć fragmentaryczne jednakże wytyczające nowy kierunek badań naukowych.

1. Cel, problem, metoda oraz struktura rozprawy

Celem, jaki wyznaczył sobie mgr Rafał Dmitruk realizując projekt doktorski, było przybliżenie problemu śpiewu paraliturgicznego na przykładzie *Bogogłasnika* Poczajowskiego i przedstawienie zarówno czytelnikowi Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego jak i innego wyznania problemu rozwoju i recepcji we wschodniosłowiańskich strukturach cerkiewnych. Doktorant uznał, że badanie i utrwalanie tego rodzaju muzyki, tak umiłowanej przez wiernych, uznać wypada za główne zadanie tej rozprawy (zob. s. 6, 7, 204).

Konstruując właściwy problem rozprawy, Doktorant podkreśla, że na gruncie nauki polskiej nie należy on do popularnego i zainteresowanie tą tematyką przede wszystkim dominuje w nauce ukraińskiej, rosyjskiej. Zdecydowanie uzasadnione jest podjęcie tego zagadnienia w nauce polskiej, z uwagi na duże współcześnie zainteresowanie w Polsce *Bogogłasnikiem* (zob. s. 7). Ponadto zarówno prezentacja antologii, jej interpretacja i uzasadnienie wymagają właściwej perspektywy historycznej, uwzględnienia wielogatunkowości poszczególnych pieśni. Doktorant realizuje to poprzez analizę teologiczną tekstu pieśni i wykazanie relacji pomiędzy nim a propozycją muzyczną.

W procesie realizacji rozprawy doktorskiej Doktorant wykorzystał wiele metod badawczych, które omówił we wstępie pracy (zob. s. 8-11). Z uwagi na ukierunkowanie tych badań na historyczny aspekt rozwoju muzyki cerkiewnej, Autor dokonał tradycyjnej formalno-treściowej analizy przekładu pieśni. Ponadto wzbogacił to analizą muzykologiczną. Bardzo ważne i właśnie prekursorskie jest umiejscowienie tych pieśni w kontekście oprawy nabożeństw, a głównym punktem odniesienia jest zasób hymnograficzny prawosławnych nabożeństw świątecznych cyklu chrystologicznego, mariologicznego i Świętych czy innych wydarzeń religijnych tj. wokalna oprawa uroczystości pogrzebowej. Doktorant przeprowadził te badania w przeciągu pięciu lat 2019-2024. Podstawą do analizy źródłowej był materiał hymnodyczny pochodzący z *Bogogłasnika* Poczajowskiego oraz kolejne antologie wzorowane na pierwszym drukowanym zbiorze. Do tego posłużyły Autorowi zasoby pieśni zgromadzone w zbiorach bibliotecznych Kijowa, Lwowa, Krakowa, Warszawy, Lublina jak i parafii prawosławnych

w Polsce. Zbiory pieśni udostępnił Doktorantowi, również Jego Eminencja, Wielce Błogosławiony Sawa, Metropolita Warszawski i całej Polski.

Należy podkreślić, że Doktorant będący dyrygentem chóru młodzieżowego funkcjonującego przy katedrze św. Marii Magdaleny w Warszawie wykorzystuje w swojej pracy repertuar pieśni pochodzący z *Bogogłasnika* Poczajowskiego. Autor przeprowadził badania dokonując zapisu -nagrania pieśni paraliturgicznych w wybranych parafiach wiejskich. Jednakże konsultacja Autora z prof. J. Medwedykiem wytyczyła poczynania metodologiczne na trzech płaszczyznach: historycznej, kulturowej i muzykologiczno-lingwistycznej (zob. s. 11). Autor przede wszystkim jak zaznacza, w celu osiągnięcia powyższej wyznaczonej triady, stosując metodę analityczną najpierw dokonał analizy tekstu danego przekładu, w celu uzasadnienia historycznego i liturgicznego w duchu teologii określonego okresu liturgicznego. A w analizach pieśni w trzecim rozdziale dysertacji zastosował metodę historyczną i opisową.

Właściwe określenie problemu i celu rozprawy oraz zastosowanie odpowiednich metod badawczych doprowadziły Doktoranta do ukształtowania jej logicznej struktury. Recenzowana praca składa się z trzech rozdziałów (s. 15-203). Zostały one poprzedzone: „Spisem treści” (s. 2-3), „Wykazem skrótów” (s. 4) oraz „Wstępem” (s. 5-14). Formą podsumowania rozprawy jest „Zakończenie” (s. 204-205). Pracę zamykają: „Bibliografia” (s. 206-210), „Aneksy” (s. 211-234), „Summariusz” (s. 235-237), „Abstrakt” (s. 237-239).

W rozdziale pierwszym rozprawy „Treść teologiczno-muzyczna *Bogogłasnika* Poczajowskiego, jako przykład liturgicznej pobożności” (s. 15-81) jej Autor zaprezentował badania dotyczące *Bogogłasnika*, które do tej pory się ukazały. Następnie zaprezentował wykaz tytułów pieśni zawartych w tym zbiorze. Dokonał wstępnej refleksji na temat twórców tychże pieśni (np. Dymitra Tuptało) oraz typologii melodycznej w oparciu o opinie badaczy m.in. J. Madwedyka. Doktorant dokonał krótkiego omówienia poszczególnych wydań *Bogogłasnika*. Dołączył także refleksję dotyczącą problematyki chrystologicznej i mariologicznej, istotną w procesie kształtowania się kultury muzycznej ludowej.

Rozdział drugi rozprawy „Historyczne uwarunkowania rozwoju treści pieśni *Bogogłasnika* a ich recepcja estetyczna” (s. 82-143). Doktorant koncentruje się na opisie wierszy duchowch, poezji której głównym celem jest przekaz zasad wiary i moralności w sposób jak najbardziej przystępny dla wiernych. Podaje przykłady takich wierszy z *Bogogłasnika* i wyjaśnia kiedy je używano zarówno podczas Świętej Liturgii jak i w praktykach prywatnych kultycznych. Znaczną część rozdziału jej Autor poświęcił kantom, jako formy

przejściowej w ewolucji od wczesnych form poezji religijnej do bardziej złożonej pieśni religijnej.

Rozdział trzeci rozprawy „Analiza teologiczno-muzyczna wybranych pieśni religijnych zawartych w Zbiorze Począjowskim” (s. 144-203). Doktorant dokonał analizy wybranych przykładów pieśni z *Bogogłosnika* pod względem teologiczno-muzycznym ich zawartości. Temu badaniu posłużyło odwołanie się do źródłowej ich formy, zapisanej notacją kijowską, jak i do późniejszych, wielogłosowych opracowań. To pokazuje ewolucję melodyki oryginału względem melodyki opracowania. Do analizy posłużyły wybrane pieśni o problematyce chrystologicznej, mariologicznej i inne m.in. pieśń wielkopostna, hymn ku czci św. Mikołaja.

2. Ocena formalna

Oceniając formalną wartość rozprawy doktorskiej autorstwa mgra ks. protodiakona Rafała Dmitruka „*Bogogłosnik* Począjowski jako fenomen kulturowy i jego recepcja we wschodniosłowiańskich strukturach cerkiewnych” należy zaznaczyć, że mamy tu do czynienia z nowatorskim studium w nauce polskiej. Powszechnie uznaje się śpiew paraliturgiczny jako uzupełnienie teologicznego przekazu Kościoła na gruncie znacznie prostszym wśród wiernych, poza sacrum. Jednakże pieśni te zakorzenione w środowisku ludowym rozwijają fundamentalne zasady chrześcijaństwa, przyczyniają się do rozwoju więzi kulturowej, językowej, wyznaniowej oraz kształtują pamięć historyczną wspólnoty.

O formalnej wartości recenzowanej dysertacji decyduje kilka istotnych czynników. Podkreślić należy jasne i czytelne sprecyzowanie tematu rozprawy. Na uznanie zasługuje przejrzysta konstrukcja pracy, obejmująca trzy zasadnicze rozdziały podzielone na punkty i podpunkty. Zastosowany przez Doktoranta klucz hermeneutyczny jest logiczny i spójny. Jako recenzentka muszę przyznać, że pierwsze zetknięcie się z planem ocenianej rozprawy wzbudziło we mnie wątpliwość o charakterze formalnym: Czy nie zabrakło w nim znaczenia historycznego dla rozwoju kultury religijnej regionu szczególnie monasteru począjowskiego, miejsca druku *Bogogłosnika* ? Mogę jednak z satysfakcją przyznać, że dogłębna lektura rozprawy rozwiała moje pierwotne wątpliwości i uspokoiła moją metodologiczną wrażliwość. Jestem o tym głęboko przekonana, że pierwszy rozdział rozprawy jak i kolejne spełnia wszystkie kryteria wynikające z metodologicznych założeń projektu. Warto jednak dokonać poprawek stosując w zdaniu zapis fragmentów pieśni a nie wklejanie skanu źródła, który można pokazać osobno poza zdaniem. Ponadto tekst napisany

cyrylicą należałoby przynajmniej w przypisie przetłumaczyć. Doktorant nadmienię stosuje takie zapisy poprawnie w kolejnych rozdziałach. W podrozdziale -Postać Matki Bożej- warto skupić się na obrazie Marki Bożej we Wschodniosłowiańskiej kulturze ludowej, bowiem jest to obszar dobrze zbadany a nie w pełni wykorzystany w dysertacji. Doktorant zaś przede wszystkim akcentował w tym rozdziale badania dotyczące polskich zwyczajów związanych z kultem maryjnym. Występuje także błędna numeracja podrozdziałów względem spisu treści. Ponadto zapis bibliograficzny we wszystkich rozdziałach w przypisach wymaga korekty a ponadto pewna część ważnych not bibliograficznych nie jest odnotowana w -Bibliografii- dysertacji. W trzecim rozdziale w kilku podrozdziałach brakuje numeracji, która widnieje w spisie treści. Niestety zdarzyło się kilka błędów ortograficznych i drobne pomyłki metodologiczne podrozdział tj. 2.2.2 Południowo-ruskie kanty pierwszej połowy XVIII wieku, dotyczy pierwszej połowy XVII wieku. Występuje również błędne nazewnictwo monasterów- ikon czczonych w tych monasterach przy wymienianiu kantów pochodzących z *Bogogłosnika* tj. ikony zagarowskiej, a powinno być ikony zahorowskiej (monaster zahorowski) czy ikony zagajewskiej a powinno być ikony zahajeckiej (monaster zahajecki) (s. 113). Czy też podana data II rozbioru Polski, która w dysertacji jest błędna. Ponadto w spisie treści zabrakło odnotowania „Summariu” (s. 235-237) i „Abstraktu” (s. 237-239). Praca wymaga uważnego przeredagowania przed ewentualną publikacją.

Oceniając pracę pod kątem kryteriów formalnych, należy wskazać na dobrą konstrukcję zarówno „Wstępu”, jak i „Zakończenia” rozprawy. We „Wstępie” Doktorant jasno i precyzyjnie określił cel i problem rozprawy. Precyzyjnie opisał także zastosowane przez siebie metody badawcze. Jedynie zwróć istotną uwagę na brak omówienia literatury przedmiotu i potraktowanie tego zadania wyłącznie na wymienieniu badaczy, i to jak sam Doktorant ujmuje pobieżnie (s. 8). Na uwagę zasługuje sumienne wykorzystanie źródeł w dysertacji. Przyznać należy, że Doktorant wywiązał się dobrze z przyjętego na siebie zadania badawczego. Brakuje jednak w przypadku tego typu dysertacji poza ważnymi i niezbędnymi przykładami zapisów nutowych i treści poetyckiej pieśni, nośnika zapisu tych pieśni. Wartość pracy od strony formalnej podnosi jej bardzo dobra znajomość terminologii muzycznej i teologicznej.

3. Ocena merytoryczna

Rozprawa doktorska autorstwa mgra ks. protodiakona Rafała Dmitruka *„Bogogłosnik Poczajowski jako fenomen kulturowy i jego recepcja we wschodniosłowiańskich*

strukturach cerkiewnych” ma również znaczącą wartość merytoryczną. W tym aspekcie należy ją szczególnie docenić. Słowa wielkiego uznania kieruję pod adresem znakomitego Promotora rozprawy, a także pod adresem jej Autora.

Problem badawczy podjęty przez Autora pracy ma swoje bezpośrednie odniesienie dla całego chrześcijańskiego świata Słowian Wschodnich, bez względu na dzisiejsze denominacje kościelne. Obecnie pieśni paraliturgiczne pochodzące z *Bogogłosnika* są bardzo ważnym elementem kultury religijnej nie tylko wyznawców prawosławia w Polsce czy Ukrainie ale także na Słowacji, w Białorusi, Rosji i in. Pieśni paraliturgiczne są wręcz odkrywane na nowo i prezentowane na festiwalach czy konkursach muzycznych. Ponadto zostały włączone do programu -repertuaru edukacji religijnej, programu dyrygentury chóralnej w artystycznych instytucjach. Współcześnie *Bogogłosniki* są niezbędną książką wszystkich pielgrzymów prawosławnych w Polsce, w tym dla młodego pokolenia wiernych.

Założenia badawcze, które przed sobą postawił Doktorant zostały przez niego zrealizowane. Zgadzam się ze stwierdzeniem Doktoranta, że przedstawiona przez niego rozprawa doktorska ma charakter nowatorski pośród polskojęzycznych opracowań teologiczno-muzykologicznych. Współcześnie jak podkreśla Doktorant, badając repertuar chórów cerkiewnych pod względem obecności pieśni paraliturgicznych o proveniencji z *Bogogłosnika* Poczajowskiego, ulegają one przeobrażeniom w kierunku zapamiętanych i przekazywanych metodą tradycji ustnej przez kolejne pokolenia śpiewaków cerkiewnych powodując pewne odejścia od oryginalnych melodii. To bardzo ważne badania, które jestem pewna, że Doktorant będzie prowadził nadal, pogłębiając analizę teologiczno-muzyczną pieśni paraliturgicznych. Śpiew cerkiewny wciąż jest niesłychanie wyjątkowym przeżyciem religijnym i estetycznym będącym w zainteresowaniu nie tylko wiernych, melomanów ale i badaczy m.in. muzykologów. Rozprawie doktorskiej należy przyznać wysoki walor co do aktualności i społeczno-kościelnej przydatności.

Powyższa refleksja prowadzi mnie do postawienia Doktorantowi pytania, które chcę uczynić przedmiotem dyskusji związanej z publiczną obroną jego rozprawy: W jakim stopniu poezja pieśni paraliturgicznych wpływa na jej melodykę?

4. Wniosek końcowy

Pozytywna ocena recenzowanej rozprawy doktorskiej autorstwa mgra ks. protodiakona Rafała Dmitruka „*Bogogłosnik* Poczajowski jako fenomen kulturowy i jego recepcja we

wschodniosłowiańskich strukturach cerkiewnych” upoważnia mnie do stwierdzenia, że rozprawa ta spełnia warunki określone w art. 187, ust. 1-2 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 742 z późn. zm.). Mamy tu do czynienia z dojrzałym i oryginalnym studium. Zaprezentowana rozprawa świadczy o teologicznej i muzykologicznej dojrzałości i dobrym warsztacie naukowym jej Autora. W związku z powyższym wnoszę o dopuszczenie jej Autora do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

dr hab. Urszula Anna Pawluczuk

Białystok, dnia 4 maja 2025 r.